

ЕТНОГРАФІЧНІ ЖНИВА НА СЛОБОЖАНСЬКОМУ ПОЛІ

Наталія Литвинчук

Для етнографа збирання емпіричних матеріалів «у полі» є одним з основних і найбільш відповідальних етапів дослідницької роботи, запорукою якісних наукових студій. Цьогоріч чи то через певний збіг обставин, чи то через обрану тематику (ключові питання, що нас цікавили, здебільшого стосувалися агрокультури, традиційних господарських занять, промислів та ремесел) індивідуальна експедиція авторки, запланована в рамках виконання теми «Етнокультура, ідентичність та етносоціальні процеси в Україні: європейський вимір. Слобідська Україна», припала на другу декаду серпня (16–19 серпня 2016 р.) – період збору врожаю на полях, городах, виноградниках тощо.

Певний експедиційний досвід вивчення Слобідської України, зокрема в межах Сумської області, напрацьована методика й апробований інструментарій значно пришвидшили процес підготовки до збору польових матеріалів і суттєво сприяли вирішенню низки окреслених завдань. Розширюючи не лише тематику, але й територію дослідження, курс було спрямовано на південь від Сумщини – у прилеглі райони Харківської та Полтавської областей.

Загалом під час експедиції зібрано понад п'ять годин аудіозаписів, опитано чотирнадцять респондентів у шести населених пунктах трьох суміжних областей, частини яких географічно належать до історико-етнографічного регіону Слобідська Україна. Це, зокрема, м. Охтирка Сумської області; смт Котельва, с. Михайлове Котелевського району, с. Сидоряче Котелевського району Полтавської області; с. Куп'єваха Богодухівського району, с. Полкова Микитівка Богодухівського району Харківської області. Водночас, рухаючись визначеним експедиційним маршрутом від одного географічного об'єкта до іншого, мали мож-

ливість попутно спостерігати реалії сучасного повсякдення на Білопільщині, Сумщині, Лебединщині, Тростянецьчині, Охтирщині. Під час дослідження місцевостей та спілкування з респондентами зроблено понад сто світлин. На фото зафіксовано загальні ландшафти сіл, архітектурні об'єкти, сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, фрагменти виробничих процесів, предмети кустарництва тощо. Частину світлин (близько 30 шт.) становлять копії фотознімків, що їх люб'язно надала респондентка із с. Полкова Микитівка Богодухівського району Харківської області Ніколаєнко Ганна Прокопівна. Вони стосуються 70–80-х років ХХ ст. і відображають здебільшого епізоди з колгоспного життя (польова кухня, зустріч колгоспників з агітбригадою), радянських свят та обрядів (колгоспні обжинки, проводи зими, Новий рік) тощо.

Комплексні етнографічні дослідження проводилися по заздалегідь розробленому маршруту. Ураховуючи те, що попередньо ця експедиція була визначена нами як кушова, щоразу шлях прокладався від базового населеного пункту (м. Охтирка). Відповідно в перший день виїзду було поставлено за мету зібрати польові матеріали в Слобожанській частині Полтавської області. Першу зупинку, як і планувалося, ми зробили в невеликому районному центрі – смт Котельва. «Полювати» за інформантом довго не довелося, проїхавши центр, випадково (як це частенько і буває в етнографів!) біля одного з дворів нам пощастило знайти респондентку. Хоча відповіді на поставлені нами запитання були різні за змістовим наповненням, проте загалом отримана інформація дозволила скласти пазл господарсько-виробничої культури смт Котельва та сусідніх сіл (сс. Сидоряче, Мельники) в різні історичні періоди (міжвоєнний, повоєнний,

сучасний). Особливо вагомими є відомості про такі господарські заняття, як скотарство (догляд, лікування, годування та випасання худоби), городництво й садівництво (вирощування, зберігання, заготівля продукції), а також про народну агротехніку. Удалося зафіксувати солідну інформацію про традиційні промисли й ремесла, зокрема прядіння та ткацтво (дані про етапність виробництва, інструментарій, асортимент тканих виробів), деревообробництво (бондарство, колісництво), шкіряне виробництво (кушнірство, чоботарство); дещо менше фактів зібрано про ковальство, млинарство, а також допоміжні господарські заняття — збиральництво та рибальство. Крім того, записано цікаві спогади про воєнні роки, голод 1947 року, вербування селян для роботи на Донбасі тощо, які дають ключ до розуміння повсякденного життя й соціально-політичних процесів ХХ ст. саме в цій частині України [1].

Різноманітні етнографічні свідчення про галузі традиційного індивідуального та колгоспного господарства (рільництво, тваринництво, садівництво, городництво), а також промисли та ремесла (гончарство, цеглярство, ткацтво, кожухарство, колісництво) було зафіксовано в с. Сидоряче Котелевського району Полтавської області. Цікавими є зібрані усноісторичні спогади людей про період створення колгоспів, розкуркулення, а також шкільництво повоєнних років. Зокрема, у контексті досліджуваної тематики новою виявилась інформація про обов'язкове створення кролеферм при навчальних закладах. Місцеві інформанти розповідали також про сучасні особливості господарювання в селі. З'ясувалося, що сьогодні, у період складної економічної ситуації, багато людей живуть завдяки городництву, меншою мірою — садівництву. Окремі заняття, наприклад, скотарство, бджільництво, дають селянам можливість отримати додатковий прибуток [11; 12].

Збираючись в етнографічну експедицію і плануючи маршрут, ніколи не можеш спрогнозувати, чи всі відзначені на дорожній карті населені пункти тобі вдасться відвідати, влас-

не, як не можна передбачити чисельність інформантів, яких зустрінеш, і кількість годин та фотознімків, що їх пощастить зафіксувати. Будь-який зібраний і привезений «з поля» матеріал — це вже джерело для наукових досліджень, певних гіпотез чи узагальнень. Однак практика засвідчує, що з роками проводити етнографічні польові дослідження на теренах Слобожанщини і загалом України стає складніше й менш безпечно. Аналізуючи результати цього річного експедиційного виїзду, переконані, що робота «в полі» могла б стати значно продуктивнішою, якби не деякі непередбачувані обставини, породжені складною політичною й соціально-економічною ситуацією в Україні. Зокрема, можна було б записати набагато більшу кількість годин, коли б не доводилося долати десятки кілометрів бездоріжжя, а потім виснажливо шукати інформантів, адже за нинішніх умов і, значною мірою, через часті випадки шахрайства люди стали вкрай обережними, часто неговіркими. Особливо це стосується населених пунктів, де не функціонують селищні ради і які розташовані віддалік від основних транспортних артерій. Так, досліджуючи слобідську частину Полтавської області і проїжджаючи через невеличке село Чернещина Котелевського району, пульс життя вдалося помітити не відразу: на вулицях та селянських обійстях майже не було ніякого руху, незважаючи на обідню пору в будень, немало подвір'їв стояли пустою, не пощастило зустріти в цьому селі жодного дорослого жителя. Про те, що с. Чернещина є не просто позначкою на карті, а реально існує, і в ньому досі господарюють люди (нехай у межах своїх садіб), переконали двоє хлопчаків-підлітків, які рибалили на місцевій водоймі, домашня птиця, що вешталася де-не-де, і одна невелика хатинка, перед якою буяв гарний доглянутий квітник із вражаючим різноманіттям троянд.

Відчуття катастрофи виникало від споглядання сумних картин повсякдення сусіднього с. Михайлове (за народною етимологією — Михайл'єве) цього самого району. Сюжети й

образи, що, змінюючи один одного, виринали із сільських чагарників, чимось нагадували кіношну постапокаліптичну історію. Із великого колись села фактично залишилося кілька вуличок, і то напівпустих. Із соціальних об'єктів, які мали б забезпечувати тутешніх мешканців бодай чимось, реально функціонує лише пошта. Напівзруйновані непрацюючі магазини та клуб указують на те, що село пережило тяжке пострадянське потрясіння. Було цілком зрозуміло, що с. Михайлове належить до тих вимираючих українських сіл, у яких люди кинуті напризволяще. Звісно, через вищезгадані чинники взяти розлогі інтерв'ю від аборигенів цього села не вдалося. Аудіозаписи, які все-таки пощастило зробити, містять уривчасту інформацію про колгоспне господарство повоєнного часу, зокрема як про окремі види діяльності — рільництво (зафіксовано, що із зернових основною культурою було жито, із технічних — буряк), тваринництво (у с. Михайлове займалися розведенням великої рогатої худоби, овець), так і про деякі особливості збору й переробки сільськогосподарської продукції, специфіку організації праці. Крім того, зібрано дані про особливості ведення індивідуального селянського господарства в другій половині ХХ ст. і в наш час. З'ясовано, що в нинішніх реаліях козівництво фактично замінило скотарство, важливе значення має птахівництво (вигодовування качок, гусей) [3; 4].

Сьогодні, їдучи в експедицію, зокрема в такі незахищені села, етнологу варто бути психологічно готовим до того, що його можуть прийняти за «чужого», але потрібно залишатися толерантним і з розумінням ставитися до некоректного, часом образливого ставлення. Значно безпечніше почуваєшся «в полі», якщо маєш поруку від представників місцевої влади¹, культури, освіти чи провідників із «своїх». Саме завдяки таким людям у с. Полкова Микитівка Богодухівського району Харківської області протягом другого експедиційного дня було опитано найбільшу кількість інформантів (шість осіб). Примітно, що інформація, зафіксована від кожного з них, вельми різно-

манітна. Це як етнографічні відомості про традиційне житлобудівництво, галузі промислів і ремесел, основні та допоміжні господарські заняття, радянські свята й обряди, дошлюбне спілкування, народну кухню, так і спогади про розкуркулення родин, тяжке дитинство у воєнні та повоєнні роки [5–10]. До того ж удалося зафіксувати унікальні свідчення про кустарне виробництво цукерок. Одна з респонденток розповіла, що батько передав родині технологію виготовлення цукерок, що дало їй можливість заробити на харчі в скрутні часи, виробляючи ці льодяники на замовлення односельців [10]. Також уперше побачили основні процеси підготовки пуху для в'язаних виробів, зокрема відомих оренбурзьких платків. Знання цього ремесла наша респондентка привезла з Уралу ще наприкінці 50-х років ХХ ст. і зуміла не лише зберегти це ремесло, але й адаптувати свої вміння до нових видів сировини, інших видів продукції [9].

Польові матеріали із с. Куп'єваха Богодухівського району Харківської області доповнюють зібрані в інших населених пунктах дані про тваринництво в індивідуальних селянських господарствах, особливості організації праці в колгоспах, голодний 1947 рік [2].

Зібрані свідчення в різних населених пунктах двох областей доволі різноманітні й фактично майже не повторювалися, за винятком інформації про пересувних «ганчурників», які міняли глиняні вироби на різноманітне ганчір'я, про здавання шкір із тварин державі, а пізніше — скупникам; спогадів про те, як селяни обробляли землю биками; сюжетів про розкуркулення, тяжкі повоєнні роки, на які припало дитинство багатьох наших інтерв'юєрів, та голод 1947 року. Примітно, що кілька респондентів (і на Полтавщині, і на Харківщині) звертали нашу увагу не те, що суспільство дуже змінилося, люди, зокрема односельці, стали байдужими один до одного, непривітними, невеселими: «Та було все тоді... І тоді люди були такі добрі, такі ласкові, а тепер такі — страшні люди... Тепер уже цього нема, тепер уже [...] скоро кончіцца життя наше» [1]; «Хароше,

велике село було! [...] Тепер не почувеш ніде нічого. А то було скрізь гуде, скрізь. Співають, танцюють і все. Весело жилось, от. А зараз уже!...» [11]; «А щяс скоро ми здоровкатимимсь будем за гроші... Бо проходить... Проходить те, що сто лет мене зна, проходить, а я ж така, як що ото: “Драсте”. — “Ой, я не помітила”. Кажу: “Я вибачаюсь”. Могло таке бути. Це до чього ми доходимо? Отака неповага до людей. Будуть усі старими, не будуть усі молоді» [10]. Зауважували також і про те, що сучасні діти, молодь не знають, що таке праця. Порівнюючи своє дитинство й дитинство сучасних дітях, інформанти зазначали, що сучасні девайси, зокрема телефони, комп'ютери, планшети, лише шкодять молодому поколінню: «Ото скажіть, щоб оці діти, щоб їх трошки [...] не сиділи вони в комп'ютерах днями й ночами, а таки думали, що нада трошки робить. Ми ж тоже діти були. [...] Не було того, що ми не робили» [10]; «Клуб, конешно, занедбаний. Ну а що ти зробиш? Воно тому не нужно, тому той... Та й тапер молодьож... Тапер комп'ютера, тепер ото всякі “скайпи”» [8]; «Ну, зараз усе йде на гроші. [...] Проводи в армію [відзначали], вiproвожали й зустрічали всігда, в армію вiproважаєм солдата, песні... Батьки, матері — всі той... Ото раніше було як! А зараз — зараз комп'ютер, Інтернет...» [7].

Окреме загальнословідське явище, на яке ми звернули увагу, — це придорожня торгівля в селах, через які пролягають автошляхи міжрайонного та міжобласного сполучення. Рухаючись із півночі на південь через Недригайлівський, Білопільський, Сумський, Лебединський, Тростянецький, Охтирський райони Сумської області, Котелевський район Полтавської області, Богодухівський район Харківської області, трасою Конотоп — Терни — Суми — Лебедин — Тростянець — Охтирка — Котельва — Пархомівка повсюдно біля дворів чи на виїздах із населених пунктів можна було побачити лотки із крамом. Здебільшого це сезонні овочі та фрукти (помідори, картопля, яблука, огірки, часник, гарбузи, кавуни, дині) із власних городів і садків, продук-

ти скотарства, бджільництва та птахівництва (молоко, яйця, мед тощо); рідше — плетені з лози вироби, віники. Дехто, аби привернути увагу подорожніх до своїх стихійних торгових лавок, візуалізув їх шляхом створення цікавих фруктових-овочевих екоскульптур.

Сьогодні як у містах, так і селах Сумщини, Полтавщини, Харківщини люди активно займаються городництвом та садівництвом. Помітна тенденція, коли захоплення тим чи іншим видом господарської діяльності переростає в дрібний бізнес. Шукаючи стратегії виживання в складних економічних умовах, ця категорія господарів від початку була націлена на отримання прибутку реалізацією через ринок, придорожню торгівлю, а також через оптових скупників. Примітно, що такі люди не мають спеціальної аграрної освіти, здебільшого це самоуки, які заклали фундамент знань завдяки інформації й майстер-класам, що поширені в Інтернеті, а постійна практика, бажання покращити матеріальне становище, мати добробут у родині допомогли оптимізувати результати зусиль. Зокрема, у м. Охтирці Сумської області ми мали можливість відвідати ягідник. Його господар О. Дьяков уже кілька років займається вирощуванням різних видів ягід. Спочатку це були ремонтантні сорти полуниці та малини. Згодом плантацію розширила ожина. Нині ягідник-аматор експериментує з культивуванням лохини («голубіки»). У с. Полкова Микитівка Богодухівського району Харківської області побували на винограднику М. Ніколаєнка, який близько десяти років шукає оптимальні методи його культивування в кліматичних умовах Слобідської України.

Досліджуючи минуле (шляхом опитування респондентів, вивчення архітектури, ужиткових предметів тощо) й водночас споглядаючи сучасність сіл, міст та містечок, ми намагалися осмислити, що відбулося з господарсько-виробничою культурою, яких структурно-функціональних перетворень зазнали ті чи інші ділянки, які нові сфери діяльності вдалося опанувати жителям досліджуваної нами частини Слобожанщини. Водночас, подорожую-

чи від одного слобідського села чи містечка до іншого, повсякчас фіксуєш доволі полярні картини буття, які наочно переконують, що сучасне сільське населення скорочується нереально швидким темпом, закриття школи пришвид-

шує процес старіння села, а повна відсутність соціальної інфраструктури — магазинів, шкіл, лікарень, транспортного сполучення та, власне, і самого дорожнього покриття — робить українські, зокрема слобідські, села пустками.

¹ Авторка висловлює подяку Сергію Івановичу Мартелову, голові сільської ради с. Полкова Мики-

тівка Богодухівського р-ну Харківської обл., за допомогу та сприяння в пошуку інформантів.

Список інформантів

1. Записала Н. Литвинчук 17 серпня 2016 р. у смт Котельва Полтавської обл. від Білько (Голобородько) Ганни Сергіївни, 1930 р. н.

2. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Куп'єваха Богодухівського р-ну Харківської обл. від Захарченко Олени Миколаївни, 1931 р. н.

3. Записала Н. Литвинчук 17 серпня 2016 р. у с. Михайлове Котелевського р-ну Полтавської обл. від Остапенко Раїси Якимівни, 1940 р. н.

4. Записала Н. Литвинчук 17 серпня 2016 р. у с. Михайлове Котелевського р-ну Полтавської обл. від Пустовійта Андрія Михайловича, 1930 р. н.

5. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Бондаренко Ганни Іванівни, 1930 р. н.

6. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Машкової Ганни Кузьмівни, 1939 р. н.

7. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Ніколаєнко Ганни Прокопівни, 1939 р. н.

8. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Пилипенко Раїси Миколаївни, 1949 р. н., та Пилипенка Валентина Дмитровича, 1941 р. н.

9. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Ситник Марії Іванівни, 1935 р. н.

10. Записала Н. Литвинчук 18 серпня 2016 р. у с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харківської обл. від Стасенко Катерини Пахомівни, 1940 р. н.

11. Записала Н. Литвинчук 17 серпня 2016 р. у с. Сидоряче Котелевського р-ну Полтавської обл. від Борисенко Галини Григорівни, 1928 р. н.

12. Записала Н. Литвинчук 17 серпня 2016 р. у с. Сидоряче Котелевського р-ну Полтавської обл. від Борисенко Лідії Іванівни, 1945 р. н., та Крупицького Івана Андрійовича, 1930 р. н.